

Tussen Rijn en Lek 1989 4 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9959>

Tussen Rijn en Lek
Tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied
Tussen Kromme Rijn en Lek

23e Jaargang

- Nummer 4

- december 1989

Inhoud van dit speciale ORGEL-nummer:

C.F.W. Rietveld:	De orgels van de Nederlandse Hervormde of oude dorpskerk te Bunnik.	1
G. Vermeer:	Het orgel van het Witte Kerkje te Odijk;	5
	Het orgel van de Oude Kerk te Werkhoven.	8
W. Clements:	Het Bätz-orgel van de St. Michaëlskerk in Schalkwijk, een monumentale aanwinst.	10
A.H. Vlagsma:	Een bijdrage tot de geschiedenis van het orgel van de St. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede.	17
	Register op de jaargangen 17 t/m 22 (1983-1988).	32
	Aankondiging tentoonstelling "Utrecht in kaart gebracht".	39

Redactie-commissie: R.J. Butterman, Wijk bij Duurstede;
Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; L.M.J. de Keyzer, Houten;
H. Reinders, Bunnik; J.E. Toussaint Raven, Odijk;
O.J. Wttewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres:
Burgweg 4, 3984 LK Odijk, tel. 03405-62019.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek': R.J. Butterman, Waalsteen 28, 3961 XB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-73570.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abbonement** op dit tijdschrift: f 30,- per jaar (studenten en scholieren: f 15,-), over te maken op rekening-nummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

15 oct 1965

De orgels van de Nederlandse Hervormde of oude dorpskerk te Bunnik

De oude dorpskerk te Bunnik werd in de 13de eeuw gesticht en gewijd aan St. Anthonis. Het is een eenbeukige kerk met een houten tongewelf en heeft daardoor een goede akoestiek. Het orgel komt in deze kerk goed tot zijn recht.

Het eerste orgel waarvan gegevens bekend zijn was een groot twee manuaals kabinetorgel met een aangehangen pedaal. Het moet gezien de dispositie nagenoeg even groot geweest zijn als het huidige orgel. Het oude orgel is in 1828 aangeschaft bij de toenmalige orgelbouwers gebr. Bätz uit Utrecht. Het orgel kwam van elders, zodat niet met zekerheid kan worden gesteld dat het ook inderdaad een Bätz-orgel was. Het werd in gebruik genomen op 21 mei 1828. De dispositie was als volgt:

Hoofdmanuaal

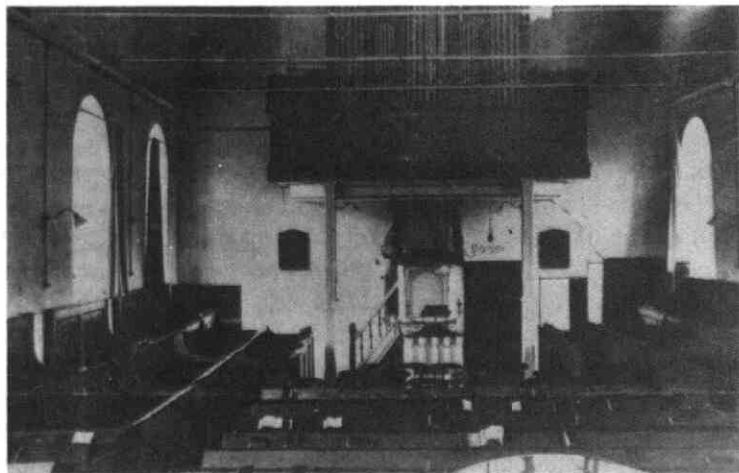
Prestant	8' (disc.)
Bourdon	16' (disc.)
Holpijp	8'
Octaaf	4'
Quint	3'
Octaaf	2'
Tertiaan	

Bovenmanuaal

Roerfluit	8'
Viola di Gamba	8' (disc.)
Viola di Gamba	8' (bas)
Fluit	4'
Gemshoorn	2'

Dit orgel stond beneden in de kerk op de stenen vloer en heeft kennelijk veel van vocht geleden, want in 1839 moest het gerepareerd worden. Het werd niet meer op de vochtige vloer teruggezet, maar op een speciaal voor dit orgel gebouwd orgelbalkon, boven de toenmalige preekstoel. Op 22

* Dit artikel is een bewerking van het door de auteur geleverde stukje ten behoeve van H. Reinders, *De oude dorpskerk te Bunnik*, Bunnik, 1988, te koop bij D.C. de Vries, van Beesdelaan 16 te Bunnik f 14,90; aangevuld met informatie uit het proefschrift van Gert Oost, *De orgelmakers Bätz, een eeuw orgelbouw in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1975.

Voor 1954: orgelbalkon en orgel met de preekstoel er nog onder.

Collectie: Arie van der Gaag.

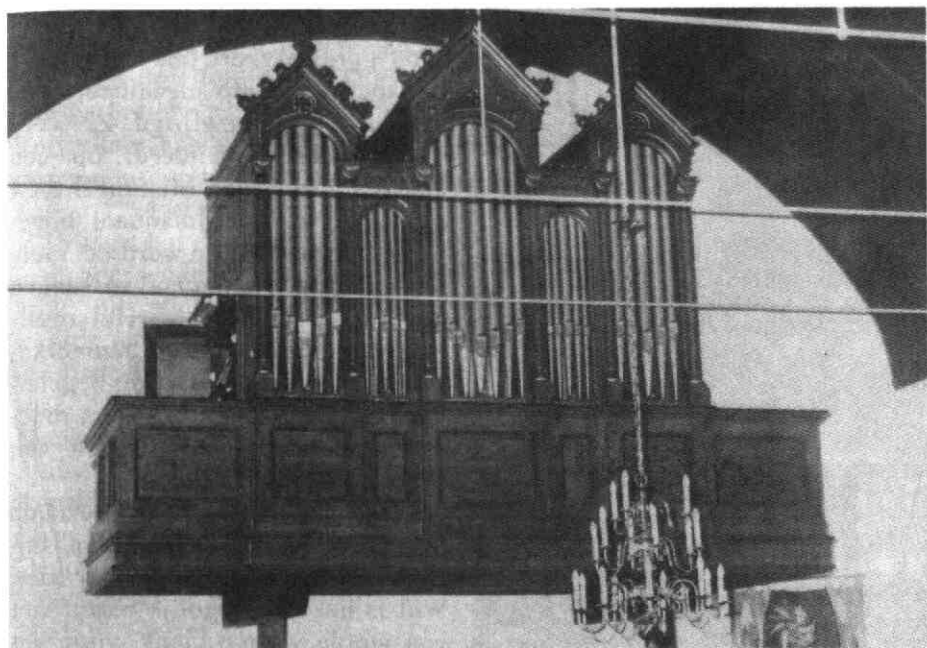
september 1839 werd het wederom in gebruik genomen.

In 1911 verklaarde de orgelbouwer Sanders dat er niets meer aan het orgel te doen was en dat een nieuw orgel aangeschaft moest worden.

Een jaar later kreeg de orgelbouwer Jan de Koff opdracht van de kerkvoogdij een nieuw orgel te bouwen. Het is misschien interessant hier te vermelden dat Jan de Koff in 1902 het bedrijf van Johan Frederik Witte had overgenomen en door hem opgeleid was. J.F. Witte had het bedrijf op zijn beurt overgenomen van zijn vader Christian Gottlieb Friedrich Witte die het bedrijf in 1849 van de gebr. Bätz had overgenomen na eerst bij hen gewerkt te hebben als meesterknecht.

Gelukkig heeft Jan de Koff in 1912 een ook voor die tijd ouderwets en degelijk gebouwd. In die tijd was de pneumatische tractuur in opkomst, een techniek die de firma de Koff later veelvuldig heeft toegepast. Was dit toen ook in Bunnik gebeurd dan zou het orgel niet in die bruikbare staat geweest zijn waarin het nu is.

In het orgel zijn invloeden van De Koff's leermeester Witte te bespeuren. Het front heeft een duidelijke overeenkomst met het front van het voormalige orgel van de Pieterskerk in Utrecht. Ook de constructie van de balgen en de windladen toont aan dat Jan de Koff is opgeleid door de orgelbouwer Witte.

Na 1954: orgelbalkon. De preekstoel is verplaatst.

foto: Arie van der Gaag, 1988.

De dispositie was als volgt:

Hoofdmanuaal

Bourdon	16'
Prestant	8'
Roerfluit	8'
Octaaf	4'
Octaaf	2'
Trompet	8'

Bovenmanuaal

Salicet	8' (in feite Vioolprestant)
Holfluit	8'
Viola	8'
Roerfluit	4'

Pedaal

Subbas	16' (transm.)
--------	---------------

Behalve de gebruikelijke koppelingen was het gehele orgel geplaatst in een zwelkast en was het voorzien van een tremulant die over het gehele orgel

Ned. Hervormde Kerk te Bunnik

De N.H. kerk te Bunnik 1939/1954

foto: Arie van der Gaag.

Bovendien laat het zien hoe Jan de Koff in het begin van deze eeuw heeft gebouwd volgens de lessen van de orgelbouwer Witte. Lang is gedacht dat dit orgel het eerste is dat Jan de Koff zelfstandig gebouwd heeft; dit blijkt echter niet waar te zijn: in Lexmond staat een De Koff-orgel uit 1911.

werkte. Op advies en onder leiding van Lambert Ern e werd het orgel in 1968 gerestaureerd en mede naar het toen geldende ideaalbeeld van het barokorgel gewijzigd. Zo werd de zwelkast verwijderd, op een kantsleep werd een Mixtuur 3 tot 4 sterk op het hoofdmanuaal bijgeplaatst en bovendien werd de Viola 8' van het bovenmanuaal vervangen door een Woudfluit 2'. Het resultaat was dat het orgel nu aanmerkelijk beter geschikt voor de begeleiding van de gemeentezang en redelijk geschikt is voor spelen van barokmuziek.

Wat hebben we nu in de oude dorpskerk van Bunnik? Een bijzonder orgel? Ik geloof het niet. Wel is het een degelijk orgel, met een mooie warme klank, voor wat betreft intonatie en geluidssterkte voortreffelijk aangepast aan de akoestiek van de kerk en uitermate geschikt voor de gemeentezang.

Bunnik,
C.F.W. Rietveld (organist van de oude dorpskerk te Bunnik).

Het orgel van het Witte Kerkje te Odijk*

In 1865 werd op de galerij boven de westelijke toegang van de kerk voor het eerst een orgel geplaatst. Dit orgel werd voor 500 gulden gekocht van de oud-katholieke gemeente te Schiedam, die dit in 1822 van een notaris te Rotterdam had overgenomen. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat dit instrument oorspronkelijk was bedoeld als een huisinstrument. Het orgeltje was in 1784 vervaardigd door I.P. Kunckel, orgelbouwer te Rotterdam. In 1922 werd het schoongemaakt en de klankkleur enigszins aangepast aan de toen heersende smaak. Het Prestant 8' register breidde men uit met 14 grote, uit zink vervaardigde pijpen, die aan de achterzijde van de orgelkast werden aangebracht. De orgelkast was 175 bij 88 bij 306 centimeter groot. De dispositie was als volgt:

Manuaal I

Praestant	8' (vanaf d)
Roerfluyt	8'
Fluyt travers	8' (discant)
Octaaf	4'
Superoctaaf	2'
Mixtuur 3-4 sterk	

Manuaal II

Holpijp	8'
Fiola di Gamba	8' (discant)
Fluyt	4'
Gemshoorn	2'
Fluytje	1'

De bespeler had voorts een aangehangen pedaal, een klavierkoppel en een tremulant tot zijn beschikking. Het instrument werd van lucht voorzien met behulp van een handbalg.

Vanaf 1930 werden er gelden ingezameld voor een nieuw orgel, omdat het Kunckel-orgel oud en versleten heette te zijn. Restauratie van dit oude instrument werd blijkbaar niet overwogen. Op 12 april van dat jaar wees de burgemeester van Odijk de Commissaris van de Koningin op het feit dat er reeds 700 gulden was ingezameld, maar dat voor een mooi orgel

* Dit artikel is een enigszins uitgebreide versie van hetgeen de auteur in zijn boek *De Sint-Heribert of het Witte Kerkje te Odijk* (Zutphen, 1987) over het orgel heeft geschreven. Voor haar toestemming tot overname dankt de redactie **Clavis, Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst**.

minstens 3200 gulden vereist zou zijn, waaraan hij toevoegde dat de lidmaten eventueel ook tevreden waren met een goed orgel. Voorts verzocht hij de Commissaris in gelijke zin te handelen als H.M. de Koningin-Moeder Emma en H.M. de Koningin Wilhelmina, die het beiden als Vrouwe van Odijk had behaagd respectievelijk 60 en 50 gulden te schenken. In 1933 kon eindelijk tot aanschaf van een nieuw orgel worden overgegaan. Men ging in op de offerte van C. Verweys, orgelbouwer te Amsterdam, die om zijn eigen woorden te parafaseren: een prachtig orgel aanbood voor zeer weinig geld. Dit betrof een gedeelte van een elders niet geaccepteerd orgel. Er werd een concept contract opgesteld en de verdere afhandeling van de zaak werd toevertrouwd aan de heer Rijkse, lid van de kerkvoogdij. Deze koesterde waarschijnlijk argwaan tegen de Amsterdamse orgelbouwer, want hij stelde deze op eigen initiatief een aantal zeer ongunstige voorwaarden die niet in het concept-koopcontract voorkwamen, waardoor Verweys zich gedwongen zag de overeenkomst op te zeggen. De kerkvoogdij, door Verweys op de hoogte gebracht van het eigenzinnige optreden van Rijkse, greep echter in en onthief Rijkse vanwege zijn 'gezondheidstoestand' van zijn opdracht. De koop kon hierdoor alsnog worden gesloten. Op 3 september 1933 werd het elektrisch gedreven orgel ingewijd en was het werk van de 'orgeltrapper' overbodig geworden. Het Kunckel-orgel werd voor 200 gulden verkocht aan de orthodox hervormde gemeente te Hoorn. Dit waardevolle instrument is onlangs voor een groot bedrag gerestaureerd. In Odijk is goedkoop uiteindelijk toch duurkoop gebleken, want al na veertig jaar vertoonde het door Verweys geleverde orgel, dat eerder door het conservatorium was geweigerd, ernstige gebreken. Bovendien bleek het aantal pijpen in de orgelkast veel kleiner dan de vele registers suggereerden. De andere helft van het door zijn grote omvang in zijn geheel moeilijk verkoopbare orgel werd aan de Nederlandse Hervormde gemeente te Cothen gesleten. Deze helft gaf al eerder de geest dan die in Odijk.

In 1974 werd dit waardeloze orgel vervangen door een instrument dat was vervaardigd door de orgelbouwers K.B. Blank & Zoon te Herwijnen.

De dispositie van dit orgel is als volgt:

Hoofdwerk

Prestant	8' (discant)
Gedekt	8'
Prestant	4'
Gemshoorn	4'
Octaaf	2'
Sexquialter II (discant)	
Mixtuur	1 1/3' II-IV
Dulciaan	8' b/d

Pedaal

Bourdon	16'
Gedekt	8'

Rugwerk

Holpijp	8'
Roerfluit	4'
Prestant	2'
Quint	1 1/3'
Vox Humana	8'
	(nog niet geplaatst)

Koppelingen

Manuaalkoppel
Pedaal-Hoofdwerk

In het hoofdwerk zijn maar liefst vier registers opgenomen met een prestantmensuur, de Prestant 8', de Prestant 4', het Octaaf 2' en de samengestelde vulstem Mixtuur 1 1/3. Daarnaast telt ook het rugwerk twee prestantregisters, de Prestant 2' en de vulstem Quint 1 1/3. Alles bijeen een voor een klein orgel zeer omvangrijk prestantenchoor. Voorts is het hoofdwerk uitgerust met een pregnant klinkend tongwerk, de Dulciaan 8'. Deze stemmen kunnen worden aangevuld of afgewisseld met de Gedekt 8', een register met gedekte labiaalpijpen, de Gemshoorn 4' met een hybride mensuur en de Sexquialter II als samengestelde vulstem. In het rugwerk zijn nog een open en een gedekt fluitregister, de Holpijp 8' en de Roerfluit 4'. De Vox Humana is nog niet geplaatst. De pedaalregisters, de Bourbon 16' en de Gedekt 8', bestaan beide uit gedekte pijpen met een fluitmensuur. Deze dispositie maakt het orgel met name zeer geschikt voor het spelen van barokmuziek. De orgelkast en ook de registers van het hoofdwerk zijn dan ook een kopie van het uit 1711 daterende orgel te Ried (Friesland). Daaraan zijn registers in het rugwerk en pedaalregisters toegevoegd. Het orgel te Ried bezit een loos rugwerk en een aangehangen pedaal.

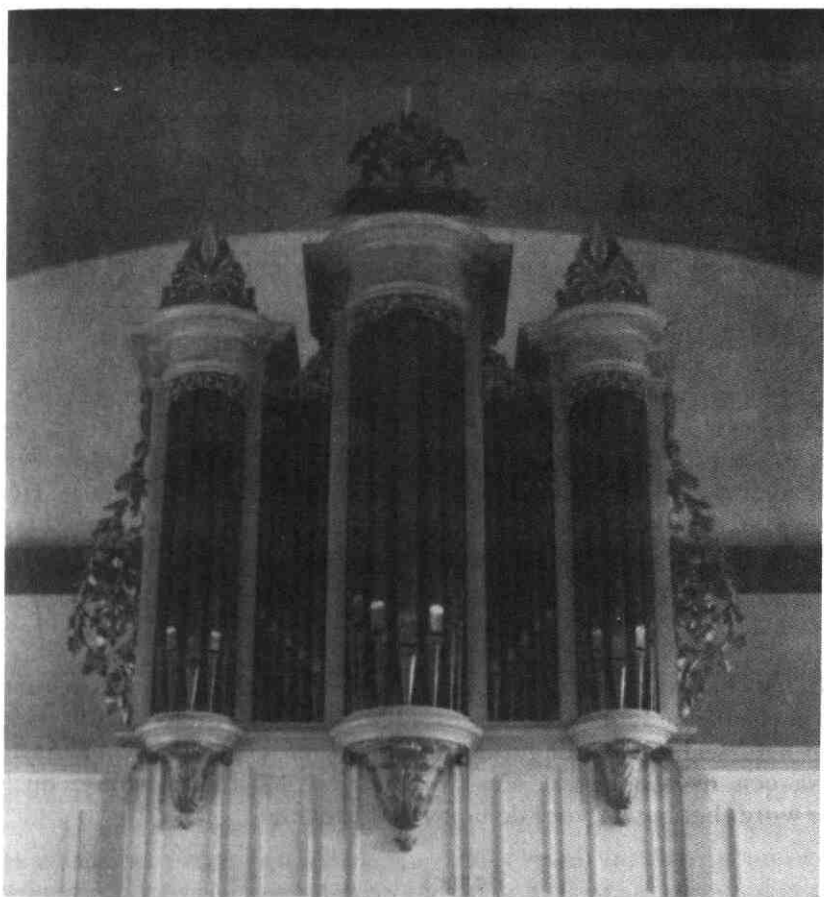
Het orgel van de Oude Kerk te Werkhoven*

Het door de firma J.J. Vollebregt & Zoon uit Vught vervaardigde balustradeorgel boven de westelijke toegang van de kerk uit 1862 is een geschenk van Baron van Heeckeren, wiens wapen op de middentoren van de orgelkast prijkt. In 1976 onderging het orgel, dat nog in zijn originele staat verkeerde, een grondige restauratie door de firma Gebr. Van Vulpen te Utrecht. Het orgel telt twee prestantregisters, een Prestant 8' en een Octaaf 4', die het orgel zijn voorname klank geven, twee gedekte fluitregisters, een Bourbon 8' en een Gedekte fluit 4' die een zeer zachte enigszins gedempte klank opleveren en twee hoge, open fluitregisters, de Nachthoorn 2' en de Flageolet 1', die wat helderder van klank zijn. De torens van de orgelkast suggereren de aanwezigheid van pedaalregisters, maar deze zijn slechts aangebracht voor de sier. Het pedaal van het orgel is aangehangen. Dit eenvoudige orgel is vooral geschikt voor begeleiding van de kerkzang.

Dispositie

Prestant	8'	Aangehangen pedaal.
Bourbon	8'	
Octaaf	4'	
Gedekte fluit	4'	
Nachthoorn	2'	
Flageolet	1'	

* Zie voorts G. Vermeer, *De Oude of Sint-Stevenskerk te Werkhoven*, Zuthpen, 1977.

Het orgel in de N.H. kerk te Werkhoven.

foto: Ton van de Ven.

Utrecht,
G. Vermeer (kunsthistoricus).

Het Bätz-orgel van de St. Michaëlskerk in Schalkwijk, een monumentale aanwinst

Bewogen geschiedenis

Het orgel dat in 1987 geplaatst werd in de parochiekerk van de H. Michaël in Schalkwijk heeft letterlijk een bewogen geschiedenis achter de rug: het had al in drie kerken gestaan.

In 1758 ontvangt de Utrechtse orgelmaker Johann Heinrich Hartmann Bätz van schout en schepenen in Oosterhout een geschenk van 16 ducaten, "omdat hij het orgel in de kerke alhier soo exact gemaakt heeft". Het orgel, gebouwd voor de gereformeerde kerk, valt bij de opdrachtgevers zeer in de smaak. Niet alleen Bätz zelf, ook zijn in het bedrijf meewerkende broer Wilhelm en de knecht Pieter krijgen een extraatje. Het doet de reputatie van het bedrijf in de omgeving goed: in Tilburg krijgt het in 1764 de opdracht, een vergelijkbaar instrument te bouwen.

Op 6 september 1756 vragen schout en schepenen van Oosterhout aan de Prinses van Oranje toestemming een orgel te mogen plaatsen in de gereformeerde (d.w.z. hervormde) kerk, teneinde verwarring en onstichtelijkheid tijdens het zingen te voorkomen. Onder invloed van de Verlichting wordt er in toenemende mate naar gestreefd, de ongetwijfeld ongepolijste klank van het zondagse psalmgezang te civiliseren en in goede banen te leiden. Na een tweede rekest aan de prinses volgt toestemming: op 9 december wordt het bestek voor de bouw ondertekend.

Bestek

De opdrachtgevers zijn niet over één nacht ijs gegaan. Lange tijd hebben zij getwijfeld over de opdracht aan de Utrechter. In het bestek worden de eisen waaraan het nieuwe instrument moet voldoen breed uitgemeten. De orgelkas zal moeten zijn "een fraaije kast van goet droogh grijnen hout sonder spint, wel en proper gewerkt, de planken van het beschot anderhalf duim dick, en verder nae behooren, suffisant, het hout tot het snijwerck sal meede door den aanneemer geleverd moeten worden, uijtgenoomen datgene boven op het orgel geplaatst zal worden". De gebeeldhouwde versieringen op de orgelkas behoeven niet door Bätz verzorgd te worden. Het bestek vervolgt: "Het houth tot

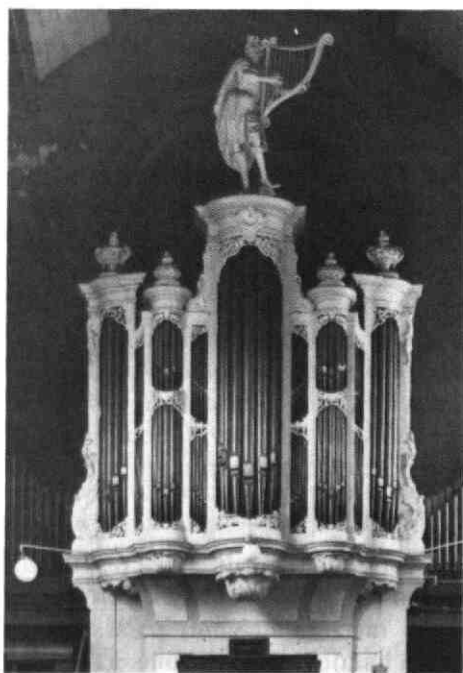
het snijwerk voor de pijpen moet van eijkenhout zijn, het besnijden van het loff- en beeldwerk zal zijn tot laste van de Heeren besteeders. Den Annemer zal de kast ongeverft moeten leveren om te beter te kunnen zien, of het houtwerck zonder spint is."

Met aanmerkelijk meer woorden worden vervolgens de eisen beschreven waaraan het instrument moet voldoen om goed te kunnen klinken. De dispositie zal elf registers tellen, de prestantpijpen in het front zullen van Engels tin (vijf delen lood op één deel tin) gemaakt, en gepolijst, moeten zijn, het overige pijpwerk zal gemaakt worden van "goet metaal te weten onder hondert pont loot 25 pont Engels tin", onder de grote pijpen van de Bourdon 16' zullen er maar vier of vijf van hout mogen zijn, de windlade zal "van goedt droog best eijkenhout gemaakt worden, en wel beleert", de ondertoetsen zullen van ivoor, de boventoetsen van zwart ebbehout worden gemaakt, er zullen drie blaasbalgen van voldoende grootte moeten zijn, het mechaniek zal goed moeten functioneren, en intonatie en stemming zullen in orde moeten zijn.

Het orgel is gereed in 1758. Als organist wordt J.C. Wagenaar aangesteld. Behalve tijdens de kerkdiensten zal hij iedere week een orgelbespeling verzorgen. De inwijding van het instrument vindt plaats op 27 juli. Omstreeks 1810 komen kerk en orgel in handen van de rooms-katholieken. Het orgel wordt door de Oosterhoutse orgelmaker H.C. van der Aa onderhouden. In 1878 plaatst deze een nieuwe blaasbalg. In katholieke kerken is in die tijd geen sprake van samenzang; de klank zal ouderwets gevonden zijn. Bovendien wordt het kerkgebouw in de tachtiger jaren vergroot en vindt men het orgel te klein. Het is daarom niet verwonderlijk dat men uitzielt naar een nieuw orgel. Het wordt in 1888 gebouwd door de eveneens in Utrecht werkzame orgelmaker Maarschalkerweerd in ruil voor f 9400 en het oude instrument.

Verplaatsing naar Utrecht

Het oude orgel wordt door Maarschalkerweerd geplaatst in de Utrechtse Monicakerk, die kort geleden is gereedgekomen. Het orgel wordt uitgebreid met een zwelwerk van zes registers. Er komt een vrijstaande speeltafel vóór de kas. De klavieromvang wordt uitgebreid en de intonatie wordt veranderd. Verdere uitbreiding en dispositiewijziging vinden plaats in 1925. Dan wordt door de Verenigde Kerkorgelfabrieken te Aalten een aantal pijpen van Bätz vervangen, en wordt het instrument voorzien van een vrij

Het orgel in de Monicakerk te Utrecht.

Foto:

Gemeentelijke Archiefdienst, Utrecht.

pedaal met pneumatische windladen aan weerskanten van de kas. Het is nu veranderd in een orgel van een heel andere stijl: de Cornet is tot zwijgen gebracht, door afsnijden op opschuiven van het pijpwerk zijn klank en toonhoogte veranderd. Het orgel is aan de liturgische behoeften en aan een romantisch ideaal aangepast. Een Voix Céleste op het zwelwerk bekroont de metamorfose.

1978: ingrijpende restauratie

Omstreeks 1970 wordt er gesproken over een restauratie van het orgel. Duidelijk wordt echter, dat deze niet het instrument van de Monicakerk zal betreffen: de parochie zal namelijk worden samengevoegd met de Nicolaasparochie, en de Monicakerk zal aan het kerkelijk gebruik worden onttrokken. Voor de sloop van de kerk wordt het orgel gedemonteerd en voorlopig opgeslagen. De nieuwe bestemming

voor het instrument wordt de rooms-katholieke St. Nicolaaskerk die met het oog op de komst van het Bätz-orgel ingrijpend wordt gerestaureerd en daardoor een betere akoestiek krijgt. Het orgel wordt door de fa. Vermeulen uit Weert gerestaureerd en in de Nicolaaskerk geplaatst. Adviseurs zijn dr. M.A. Vente en Hans van der Harst. Uitgangspunt bij de restauratie is het terugbrengen van het orgel in de staat van 1758. De in de loop der jaren verdwenen onderdelen worden naar Bätz-factuur bijgemaakt: de tractuur wordt geheel gereconstrueerd, de oude rode kleur wordt weer aangebracht, de Trompet en een aantal pijpen van Prestant 8', Bourdon 16', Roerfluit 8' en Mixtuur worden in stijl nieuw gemaakt, de oude toonhoogte wordt hersteld, de tot zwijgen gebrachte Cornet en het dubbelkoor van de Prestant worden weer sprekend gemaakt, en de uit drie spaanbalgen bestaande

windvoorziening wordt hersteld. Op het eerst gezicht gaat het om een zeer ingrijpende restauratie. Het orgel beschikte echter ondanks de wijzigingen in romantische stijl nog over de meeste essentiële elementen, terwijl er voor het maken van nieuwe onderdelen in Bätz-stijl goede voorbeelden zijn te vinden in de meer of minder gaaf bewaarde instrumenten die Johann Heinrich Hartmann Bätz bouwde in dezelfde periode als het Oosterhoutse instrument: orgels in Den Haag, Tilburg en Benschop.

De oorspronkelijke dispositie van het orgel wordt in 1978 hersteld:

Prestant	8'
Cornet	4 sterk
Bourdon	16' B/D
Roerfluit	8'
Octaaf	4'
Gemshoorn	4'
Quint	3'
Octaaf	2'
Flageolet	1'
Mixtuur	2', 3-6 sterk B/D
Trompet	8' B/D

Klavieromvang C-d^{'''}, aangehangen pedaal C-c^{'''}, toonhoogte een halve toon onder a=440, deling bas/discant tussen c' en d', één gereserveerde sleep op de lade, voor een Dulciaan.

Een aantal jaren doet het orgel dienst in de St. Nicolaaskerk, totdat ook deze wordt gesloten. Er komt op dezelfde plaats een kleinere kerkzaal, waarin voor het Bätz-orgel geen plaats is. De St. Michaëlsparochie in Schalkwijk kan het voor f 60.000 aankopen. In 1986 wordt het orgel wederom door de fa. Vermeulen verhuisd en in de monumentale neogotische kerk geplaatst. De kosten hiervan bedragen f 58.089. Op 27 maart 1987 wordt het orgel in gebruik genomen. Ingrijpende werkzaamheden zijn niet nodig, het orgel was immers in 1978 gerestaureerd. Voor de plaatsing van de blaasbalgen wordt een elegante oplossing gevonden: het orgel is opgesteld op een verhoging, de balgen passen hieronder en trapsgewijs zijn banken voor het koor vóór het instrument geplaatst. De aanblik van de barokke kas, waarin de afwisseling van ronde torens met holle pijpvelden als een teken van de overgang naar het rococo opvalt, is op deze manier in het zeer gaaf bewaarde neogotische interieur van de kerk niet al te onverwacht.

Bätz, een firma van naam

Johann Heinrich Hartmann Bätz (1709-1770) is de grondlegger van een firma die anderhalve eeuw synoniem is met voortreffelijke instrumentenbouw. Hij is afkomstig uit Frankenroda in Thüringen. In 1733 is zijn leertijd bij orgelbouwer Christoph Tielemann voltooid en vertrekt hij met een getuigenschrift van zijn leermeester naar de welvarende Nederlanden. Voordat hij in Utrecht zijn eigen bedrijf begint is hij werkzaam bij Christian Müller, wiens bedrijf hij als meesterknecht dient onder meer bij de bouw van het orgel in de St. Bavokerk in Haarlem. In zijn nieuwe vaderland ontwikkelt hij zich tot een zeer gerespecteerde orgelmaker. Zijn laatste grote orgel, het later in vlammen opgegaane instrument inde Grote Kerk te Zierikzee, wordt door zijn tijdgenoot Willem Lootens geprezen met woorden die evenzeer het orgel dat nu in Schalkwijk staat zouden kunnen betreffen: het orgel is in al zijn delen "*fraay en secuur bewerkt*", de geluiden zijn "*in 't algemeen extra Fraay; verre van ruw, of wreet is alles even Liefelijk en aanminnig tot zelfs de vulstemmen inclus: dus het volle werk ongemeen Prachtig en doordringend, maar tegelijk Bevallig aan 't Gehoor voorkomt.*" Hij treurt over het overlijden van de Utrechtse kunstenaar: "*...dog de naam van Johan Hendrik Hartman Bätz zal nimmer Sterven, maar steeds tot bij het Laatste Nagelacht, met Eer, en Roem worden vermeld*".

Het zijn woorden van lof waarbij velen in Schalkwijk zich gaarne zullen aansluiten. Voor de opluistering van de liturgie en de begeleiding van de kerkzang leent dit relatief kleine, maar gave instrument zich zeer goed. De in 1989 opgerichte stichting *Vrienden van het Bätzorgel te Schalkwijk* stelt zich ten doel het orgel in Schalkwijk en daarbuiten een grotere bekendheid te geven. De stichting zal rondom het instrument concerten gaan organiseren. Het orgel leent zich vooral goed voor het weergeven van een deel van de orgelliteratuur. Gezien de afkomst van Bätz behoeft het geen verwondering te wekken dat vooral barokmuziek uit Midden- en Zuid Duitsland er goed op klinkt. Het oude pijpwerk en de nieuwe onderdelen in Bätz-factuur vormen een harmonieus geheel; de restauratie van 1978 is zeer geslaagd en het orgel staat niet ten onrechte op de landelijke monumentenlijst. Het orgel heeft een karaktervolle klank waarin het brede plenum, de heldere en krachtige Cornet, de tintelende klank van de Flageolet 1' en de zangrijke prestanten opvallen.

Niet het eerste orgel in de St. Michaëlskerk

In de noordelijke dwarsbeuk van de St. Michaëlskerk bevond zich sinds 1879 een zangzolder met daarop het orgel dat in 1837 voor de toenmalige parochiekerk gebouwd was door H.D. Lindsen uit Utrecht. De zolder deed dienst tot 1912; omdat het aantal koorzangers sterk toenam werd in 1912 de grotere zangzolder onder de toren in gebruik genomen en werd het Lindsen-orgel daarheen verplaatst. Omdat de kas ontsierend werd gevonden en het orgel klein was werd dit instrument in 1950 verkocht aan de paters franciscanen in Nieuwe Niedorp en vervangen door een electropneumatisch orgel van de fa. Vermeulen uit Alkmaar. Dit instrument vertoonde in de tachtiger jaren zo veel gebreken dat vervangen ervan noodzakelijk was. Het werd in 1988 aan een particulier verkocht voor f 1.500.

Toen het Bätz-orgel al naar Schalkwijk verkocht was, heeft men vanuit de Nederlandse Hervormde Gemeente in Utrecht nog moeite gedaan het instrument toch nog voor de stad te behouden. Gaarne had men het orgel opgesteld in de Utrechtse Domkerk. Daar bevinden zich orgels van twee generaties Bätz, maar niet van de grondlegger van het bedrijf, Johann Heinrich Hartmann.

De Schalkwijkse parochie beschikt met het Bätz-orgel nu over een instrument van grote muzikale en historische waarde. Het derde orgel dat het kerkgebouw sinds de bouw bevat zal zeker lange tijd zijn waarde blijven bewijzen. De zwerftochten van het orgel, dat nu zijn vierde standplaats heeft gevonden, lijken voorlopig voorbij. In harmonie met de harp van de psalmzingerende koning David wiens beeltenis de orgelkas bekroont zal de St. Michaëlskerk nog ontelbare malen met de orgelklank worden gevuld.

Houten,
Wico Clements (radioprogrammamaker en
organist van de St. Michaëlsparochie).

Bätz- orgel in de St. Michaëlskerk te Schalkwijk. foto: Agnes de Kok.

Voor het bovenstaande artikel werd gebruik gemaakt van de dissertatie van Gert Oost, "De orgelmakers Bätz, een eeuw orgelbouw in Nederland"; van artikelen van restauratieadviseur Hans van der Harst in het maandblad "Het Orgel" en van mededelingen van de heer P.M. Heijmink Liesert te Schalkwijk.

*Secretariaat "Stichting vrienden van het Bätzorgel te Schalkwijk":
A.C. Bosboom, Biesterlaan 17,
3998 KG Schalkwijk, tel.
03409-1665.*

Het eerste door de stichting georganiseerde concert zal plaatsvinden op vrijdag 5 januari 1990. De Domcantorij uit Utrecht en Domorganist Jan Jansen zullen dan concerteren.

Een bijdrage tot de geschiedenis van het orgel van de St. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede

Inleidings

In het midden van de 15de eeuw moet er al een orgel zijn geweest. Een instructie van de schoolmeester uit 1450 vermeldt, dat tot zijn taak ook het bespelen van het orgel behoort¹. In de rekeningen van het kapittel van St. Jan Baptist van na die tijd komen betalingen voor aan organisten, die "meester" worden genoemd².

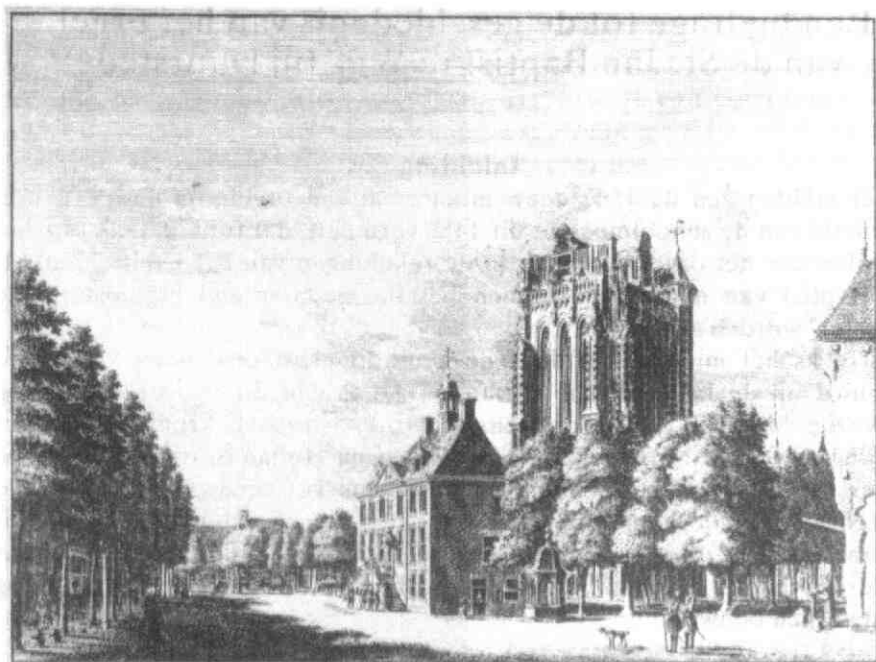
Omstreeks het midden van de 16de eeuw moet er een nieuw orgel zijn gebouwd op de laat-gotische tribune. De kas van dit instrument is nog aanwezig. Met zijn spitse zijtorens, de torenachtige bekroningen en het beeldhouwwerk is het typerend voor de vroege Hollandse renaissance. De maker van dit orgel is onbekend; het zou een vertegenwoordiger van de Utrechtse School kunnen zijn. We moeten daarbij denken aan Gerrit Petersz en zijn zoon Cornelis Gerritsz. Ook is het niet onmogelijk dat Hendrik Niehoff de maker is, die in het begin van zijn loopbaan ook nog horstwerken bouwde³.

Bouw van een nieuw orgel

De eerste informatie over het orgel zelf stamt uit het begin van de 17de eeuw. Net als in andere steden zal na de Alteratie, in Wijk bij Duurstede in 1581, het orgel buiten dienst zijn gesteld. Na enige decennia ontstaat echter de behoefte aan orgelspel in de kerk.

De kerkmeesters van St. Jan Baptist laten in 1612 bij het kapittel van St. Salvator of Oudmunster in Utrecht een verzoek bezorgen om een bijdrage voor het herstel van het orgel. In de stad zelf is een inzameling gehouden onder de burgers en men benadert ook het zojuist genoemde

-
1. Gemeentelijke Archiefdienst Wijk bij Duurstede (GAW), Oud Archief Wijk bij Duurstede (OA. Wijk), nr. 23.
 2. Rijksarchief Utrecht (RAU), Archief St. Jan Baptist (AJB), nr. 169 en 170.
 3. M.A. Vente, *Die Brabanter Orgel*, Amsterdam 1963, p.85, Schoonhoven.

De grote kerk te Wijk bij Duurstede.

De grote kerk te Wijk bij Duurstede.

H. Spilman naar J. de Beijer, 1745

kapittel, omdat er veel van zijn grondeigendommen in Wijk bij Duurstede liggen. De kapittelheren beloven een bedrag van 50 Carolus guldens, dat betaald zal worden als het orgel gereed is⁴. In de kerkrekening van 1616/17 wordt een bedrag verantwoord dat is uitgegeven aan reiskosten per schip door Jonker Berndt van Oostrum. Deze heeft met de Staten van Utrecht onderhandeld over de verkoop van percelen grond buiten de stad. Het is de bedoeling om met de opbrengst onder andere het orgelherstel te financie-

4. RAU, Archief Kapittel van Oudmunster, nr. 21, in: C.C. Vlam en M.A. Vente, *Bouwstenen voor de geschiedenis der toonkunst in de Nederlanden*, deel I Amsterdam, 1965, p. 275.

ren⁵. De missie heeft succes gehad daar de verkoop is doorgegaan. We weten dit uit een verklaring die is opgesteld door de magistraat⁶. De opbrengst van de landerijen is zo verdeeld, dat de helft van de rente met aftrek van de huuropbrengst ten goede komt aan de predikanten. De andere helft zal ten dele worden gebruikt voor het orgel en ten dele voor een vergoeding aan de schoolmeesters. Deze moeten echter verklaren, dat zij, en ook hun nakomelingen, in de toekomst geen rechten zullen ontlenen aan de jaarlijkse bijdrage. De verklaring is gedateerd 16 december 1617 en ondertekend door drie personen. Op 8 december is er al een balgentrapper benoemd op een traktement van 25 gulden⁷.

Op 2 maart 1618 krijgt organist Gabriel Advise tien gulden opslag, waardoor zijn traktement van de stad op 100 gulden komt⁸. Uit de betalingen van de kameraar blijkt dat hij al vanaf september 1617 in dienst is⁹. In de rekeningen van de ontvanger van de stadsimposten vinden we vanaf 1618 jaarlijkse betalingen van negen gulden aan de orgelmaker Kiespenning voor het onderhoud van het orgel¹⁰. Vanaf 1629 gaan de betalingen over op de kameraar. Albert Kiespenning moet dus de maker van het binnenwerk van het orgel zijn geweest. Dr. J. van Biezen onderzocht het pijpwerk tijdens de opslagperiode in 1971 en stelde vast dat het in het begin van de 17de eeuw is vervaardigd. Hij veronderstelde toen dat Albert Kiespenning de maker is. Zijn conclusie was mede gegrond op het feit, dat toen de betalingen aan Kiespenning uit de rekening 1629/30 van de kameraar bekend waren¹¹. Albert Kiespenning moet in 1626 zijn overleden; zijn zoon Gerrit volgde hem op. In 1626 ontvangt organist Claes Floris 36 stuivers voor het stellen van het orgel. Men laat in 1631 "de orgelmaker uit Amersfoort" komen om het orgel te stellen voor eveneens negen gulden¹². Dit kan niemand anders

-
5. RAU, AJB, nr. 171.
 6. OA.Wijk, nr. 51B, f. 47.
 7. OA.Wijk, nr. 51B, f. 46v.
 8. OA.Wijk, nr. 51B, f. 49v.
 9. OA.Wijk, nr. 275, 1617/18.
 10. OA.Wijk, nr. 305, 1617/18 tot 1628/29.
 11. J. Van Biezen, "Het 17de eeuwse orgel in de St.Jan Baptist of Grote Kerk te Wijk bij Duurstede", in A. Danning, *Visitatio organorum*, Buren, 1980, p. 17-35.
 12. OA.Wijk, nr. 275, 1631/32.

zijn dan Galtus van Hagerbeer. Of hij de volgende jaren het onderhoud continueert, is niet bekend. De deuren voor het front laat men in 1642 schilderen door een plaatselijk vakman¹³. In 1653/54 krijgt Johannes Ottlingh vijftien gulden betaald voor onderhoud van het orgel.

Het eerste teken van continu onderhoud is te vinden in een brief van Johan Caspar Pistorius, organist te Tiel, uit het jaar 1658¹⁴. Pistorius schrijft dat hij jaarlijks het orgel onderhoudt voor twaalf gulden volgens een mondelinge overeenkomst met burgemeester Schagen. Hij wil deze nu schriftelijk bevestigen en vernemen bij welke rentmeester hij voortaan zijn rekening kan indienen. Kennelijk is toen de relatie geëindigd, want vanaf 1658 onderhoudt Pistorius het orgel van de St.Nicolaaskerk in Brouwershaven¹⁵.

Het is mogelijk dat het orgel een aantal jaren zonder onderhoud is geweest, daar pas in 1664 weer een orgelmaker naar Wijk komt, nu voor een reparatie van 44 gulden¹⁶. Het is Johan Slegel III, die in dat jaar ook aan het orgel van de Dom te Utrecht werkt. Hij is dan als zelfstandig orgelmaker werkzaam na een jarenlang dienstverband bij Jacobus van Hagerbeer¹⁷. Of hij nog vaker naar Wijk komt is niet bekend. De mogelijkheid is wel groot, daar hij tot 1670 ieder jaar in Utrecht werkt.

Reparatie door Bosch en onderhoud door Brouwer

Voor een aanzienlijke reparatie wendt de magistraat zich in 1678 tot Appolonius Bosch te Rotterdam. Hij sluit op 9 september 1678 een contract met de heren burgemeesters voor herstelwerkzaamheden voor een bedrag van 125 gulden. Tijdens de uitvoering krijgt hij opdracht voor het beplakken van de frontpijpen met tinfolie en bladgoud¹⁸. Er wordt een steiger ge-

13. C. Hoogendoorn, *Historie van de orgels in de Grote Kerk te Wijk bij Duurstede*, z.pl., uitgegeven ter gelegenheid van de orgelrestauratie in 1981.

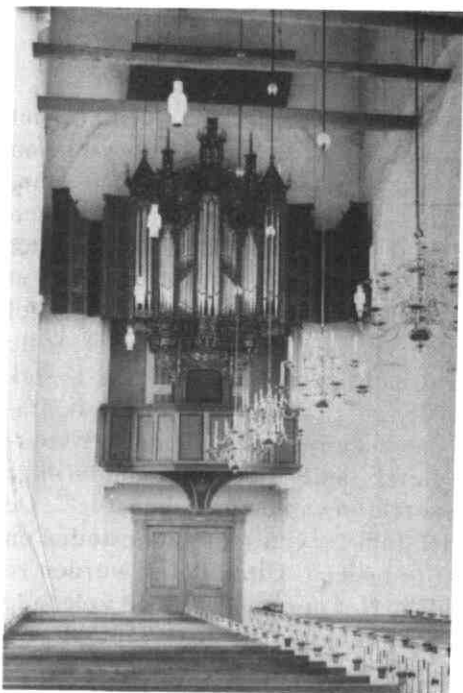
14. OA.Wijk, nr. 272.

15. J.H. Kluiver, *Historische orgels in Zeeland*, deel III, Middelburg, 1976.

16. OA.Wijk, nr. 275, 1664/65.

17. M.A. Vente, *Orgels en organisten van de Dom te Utrecht van de 14e eeuw tot heden*, Utrecht, 1975, p. 36.

18. OA.Wijk, nr. 52, 9 en 16 september 1678; RAU, AJB, nr. 174 en 183.

Het orgel in de Grote Kerk te Wijk
bij Duurstede na de restauratie.

foto: T.W.F. den Toom.

bouwd waarvan ook schilder Willem Kock gebruik maakt bij het verven van de deuren. Timmerman Roelof Caspersz vermaakt voor de orgelmaker drie registers. Het zal in hoofdzaak een technisch herstel geweest zijn, daar er nu geen enkele pijp van Bosch op de laden staat. Zijn zoon Jacobus voert midden 1679 een stembeurt uit en int de kwitantie van zijn vader voor het foeliën van de frontpijpen¹⁹.

Vanaf 1673 zijn de rekeningen van de kerkmeesters bewaard. Zij bevatten van 1680 tot 1708 geen uitgaven aan orgelmakers. Vanaf 1708 komt orgelmaker Hendrik Brouwer uit Zwolle naar Wijk voor het jaarlijkse stellen en af en toe schoonmaken. Voor beide werkzaamheden rekent hij drie gulden en vijftien stuivers²⁰. In deze periode is er een vrouwelijke orgeltrapper: de vrouw van Antoine Vosch trapt voor de orgelmaker twee dagen de balgen en ontvangt daar-

voor één gulden²¹. Hendrik Brouwer komt wel meer in Utrecht en Gelderland. Hij onderhoudt van 1677 tot 1721 het orgel van de St. Joriskerk te Amersfoort, voert in 1704 een reparatie uit in de Lutherse Kerk te Culemborg en werkt ook aan het orgel van Lienden²². Na 1712 wordt er geen orgelmaker meer genoemd, wel wordt er in 1714/15 aan het orgel geschil-

19. RAU, AJB, nr. 183.

20. RAU, AJB, nr. 175 en 176.

21. Ibidem.

22. Archief Ned. Herv. Gemeente Amersfoort, nr. 9d/e. GA Culemborg, Archief Lutherse Gemeente, nr. 74.

derd door Josna van Mouswijk voor 23 gulden²³.

Uitbreiding door Verhofstadt

Op 11 mei 1716 besluit de magistraat op verzoek van de kerkmeesters "het orgel te laten visiteren door een bequaam persoon en naer bevint van saecken deselve te doen repareren"²⁴. Deze persoon blijkt Jacob Han, organist van de Dom te Utrecht, te zijn. De kerkmeesters zoeken een orgelmaker en vinden die in Utrecht, waar Verhofstadt bezig is met het nieuwe orgel van de Lutherse Kerk. Op 6 augustus rapporteren ze dat er al een orgelmaker is geweest en dat deze heeft geconstateerd, dat het orgel door verval en ouderdom grote defecten vertoont, die alleen met grote kosten kunnen worden gerepareerd. Ze hadden Verhofstadt een bestek laten maken en een begroting van de kosten, die 600 gulden zouden bedragen. De heren burgemeesters vinden "dat het orgel niet alleen het voor-naamste ornament en cieraet voor de kerck, maer oock een sonderlinge hulp en dienst van de gemeijnte in het exerceren van de godsdienst is"²⁵. De kerkmeesters zullen het werk aan Verhofstadt op contract aanbesteden en proberen de aanneemsom nog wat lager te krijgen. Uiteindelijk worden ze het met de orgelmaker eens op 575 gulden. Het contract is in de volgende woorden in de resoluties van de magistraat van 10 augustus 1716 opgenomen:

"Alsoo eenige nodige reparatien te doen sijn aen het orgel in de kerck der stad Wijk bij Duerstede, soo isser een contract gemaect tusschen de Heeren Mattheus Luls borgemeester deser stadts, als tot de directie en opsicht van de kerck bij de magistraat der selver stad gecommitteert, Henrick Vermeulen schepen en raad deser stad en Peter van de Ham als kerckmeesters ende gesamentlijk ter deser sijde bij de magistraat der selver stad gecommitteert bij resolutie van dien ten eenre, en Matthias Verhofstad ter andere sijde, in deser voegen, dat de voornoemde Verhofstad op sijne kosten aen het voorsz.orgel sal maken off repareren als volgt:
drie nieuwe blaesbalken ider lanck seve voeten, breet vier voeten en vier duimen deselve met dubbelt leer voorsien;

23. RAU, AJB, nr. 177.

24. OA Wijk, nr. 51, deel 1716-1722, f. 11v, 11 mei 1716.

25. Ibidem, f. 23, 6 augustus 1716.

Detail druiper onder middentoren.

Foto: T.W.F. den Toom.

een nieuw secreet bestaende uit tien registers, ende volcomen clavier in vier octaven, te weten dese naervolgende registers:

Prestant acht voeten

Holpijp acht voeten

Cornet vier dubbelt

Octave vier voeten

Quint drie voeten

Sexquialter drie dubbelt

Super octave twee voeten

Mixtuer vier dubbelt

Trompet bas/Trompet discant acht voeten;

nieuwe wintladen van het groote werck en de selve met leer en perckement voorsien;

een nieuw walsbort, ende met pedael met lang clavier;

nieuwe regeringe van het trecke van de registers, met nieuwe treckers ende tuijmelaers van dien, van ijser;

bij elke register vier van de grootste pijpen bij te maken en boven bij

elcke register vier van de kleijnste pijpen;

alle de pijpen die beschadigt sijn tot hunnen volcomen proportie te brengen, en alle pijpen die qualick komen aen te spreken tot hunne toon te brengen en moet het gehele werck in een volcomen accoord gebracht worden, tot proeff van alle liefhebbers.

Alle twelcke sal moeten gedaen sijn pinxteren des aenstaende jaers 17^e en seventien offkorting dagen onbegrepen. Het wercken gedaen en bij lieden des verstaende wel bevonden sijnde, sal aen den voornoemden Verhofstadt, daer voor worden voldaan, de somme van vijff hondert vijff en tseventich guldens, in drie termijnen, alsoo den eersten termijn ter somme van twee hondert guldens bij de opneming van het werck, de tweede termijn insgelijcks van twee hondert guldens pinxteren 17^e en achtien en den derden of lesten termijn van

de resterende een hondert en vijff en tseventich guldens pinxteren 17^e en negentien. En sal des noot besorgt worden, dat den voornoemden Verhofstad de orgeltreder, buijten sijne dienst heeft gedurende den reparatie en dit alles onder het verband ende commissie als naer rechten, sijnde hier van gemaect twee alleensluitende en andersijts ondertekent binnen Wijck bij Duerstede op de sesde augusti 1716, was geteijckent Mattheus Luls, Peter den Ham, H.Vermeulen, Matthias Verhofstadt²⁶."

Het werk van Verhofstadt wordt gekeurd door Jacob Han. Hij heeft het orgel ook gevisiteerd in 1716 en geadviseerd om het uit te breiden tot een omvang van vier octaven en het registerbestand te moderniseren²⁷. De onderhandelingen van de kerkmeesters met de adviseur en de orgelmaker vonden plaats bij de waard Albert Luchtenburg die een rekening presenteert van zeventien gulden en negen stuivers²⁸. De oplevering moet op tijd hebben plaatsgevonden, daar de betaling van de tweede termijn op 17 juni 1717 plaatsvindt en ook organist Han zijn vergoeding van tien gulden en tien stuivers ontvangt. Het uitbetalen van de laatste termijn vindt plaats op 5 juni 1719²⁹. Op 1 juni 1719 krijgt Verhofstadt een toezegging voor het jaarlijks onderhoud voor een bedrag van twaalf gulden³⁰. De kans is groot dat hij dit heeft gecontinueerd tot zijn dood in 1731, evenals bij de Culemborgse orgels en het orgel van de Lutherse Kerk te Utrecht.

De volledige dispositie van het orgel komen we te weten uit de verzameling van Hess uit 1774, die het orgel beschrijft als "een oud werk uit 1631"³¹:

26. OA.Wijk, nr. 51, deel 1716-1722, f. 24v en 25.

27. RAU, AJB, nr. 177; OA Wijk, nr. 51 deel 1617-1722, f. 45.

28. RAU, AJB, nr. 177.

29. RAU, AJB, nr. 177, GA, OA Wijk, nr. 305 (1718/19) en nr. 309.

30. OA Wijk, nr. 51, deel 1716-1722, f. 45.

31. J. Hess, *Dispositien van Kerk-Orgelen welke in Nederland worden aangetroffen*. Vervolg naar een handschrift van ca. 1815, uitgegeven door J.W. Enschedé, Amsterdam, 1907, p. 32.

Hoofdmanuaal

Prestant	8'
Roerfluit	8'
Octaav	4'
Fluit	4'
Super octaav	2'
Quint	3'
Cornet	
Sexquialtra	
Mixtuur bas/disc.	
Trompet bas/disc.	8'

Borstwerk

Holpijp	8'
Roerfluit	4'
Octaav	2'
Flageolet	1'
Octaav B. / Sexquialter D.	
Prestant D.	4'

Verdere lotgevallen.

Van de geschiedenis zijn enige fragmenten bekend, die ik in het kort zal beschrijven³².

1747: Een onbekende orgelmaker, mogelijk Johan Warner die in 1747 ook in Tiel werkte, zet met hulp van timmerman Vermeulen een uitgevallen frontpijp op zijn plaats³³.

1758/59: Werkzaamheden door een onbekende orgelmaker, mogelijk ook Johan Warner, die het orgel tot 1787 onderhoudt³⁴.

1819: Johan Caspar Friederichs uit Gouda verwijderd het borstwerk en maakt met gebruik van enige registers hiervan een rugwerk. Hij vult het pijpwerk aan tot vier octaven en plaatst een Viola di Gamba 8'. Omdat hij het borstwerkklavier moet vervangen, maakt hij tevens een nieuw klavier voor het hoofdwerk en een, tot dan toe niet aanwezige, koppeling.

Om plaats te maken voor het rugwerk, wordt het orgelbalkon sterk gewijzigd. Het zwaluwnest komt te vervallen, er komt een balkon voor in de plaats tussen de muren van het schip.

32. Hoogendoorn, zie hierboven, noot 13.

33. RAU, AJB, nr. 183. Voor Warner zie: A.H. Vlagsma, "De orgels en organisten van de St.Maartenskerk te Tiel", in *De Mixtuur* no.56, febr.1987, p. 248.

34. V. Timmer, "Paradisiana", in *De Mixtuur* no.36/37, november 1981, p. 259.

- 1847: Abraham Meere voert een reparatie en schoonmaak uit en vervangt de tongen van de Trompet 8'.
- 1855: Een voorstel van C.G.F. Witte om het orgel te vervangen door een nieuw instrument, wordt niet uitgevoerd.
- 1860: Orgelmaker K.M. van Puffelen uit Zaltbommel biedt zich aan voor het jaarlijks onderhoud.
- 1907: Orgelmaker Van Ingen uit Haarlem brengt bij een reparatie een aantal wijzigingen aan. Hij vervangt de drie spaanbalgen door een magazijnbalg met reguleur, wijzigt de registermechaniek van het hoofdwerk en brengt porseleinen registerplaatjes aan. Hij onderhoudt het orgel tot 1931.
- 1947: Een verkoop van het oude binnenwerk, om plaats te maken voor een nieuw, wordt ongedaan gemaakt door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.
- 1966: Onderzoek van orgel en historische bronnen door Lambert Ern  ten behoeve van het samenstellen van een restauratierapport. De orgelmakers Gebroeders van Vulpen maken een offerte voor:
1. Conservering van het hoofdwerk.
 2. Reconstructie van het borstwerk.
 3. Reconstructie van de orgeltribune.
 4. Restauratie van de orgelkas.
- 1970: Demontage van het orgel, verwijdering van de rugwerkkas en opslag van het historisch materiaal in de torenruimte. Ontdekking van een 18de eeuwse klankbord met wapens van stad en kerk achter het orgel.
- 1974: Bouw van een koororgel met gebruik van de rugwerkkas, lade en het pijp materiaal van Friederichs aangevuld met nieuw pijpwerk.
- 1979/80: Uitvoering van het, door prof. M.A. Vente en dr. J. van Biezen herziene, restauratieplan in samenwerking met de Rijksorgeladviseur O.B. Wiersma. De orgelmakers Van Vulpen uit Utrecht voeren de restauratie van orgel en orgelkas uit. De heer Jacobs uit Velp verricht een kleuronderzoek en brengt de oorspronkelijke kleuren weer aan. De gotische orgeltribune wordt gereconstrueerd. Er worden twee spaanbalgen gemaakt, die gevoed worden door een nieuwe windmachine. Het resultaat van de restauratie/reconstructie is verbazingwekkend zowel qua uiterlijk als qua klankbeeld.

De dispositie is na de restauratie:

Hoofdwerk (C-c³)

Prestant	8' (c-c ³ , 2 st.)
Roerfluit	8'
Cornet D.	4 st.
Sexquialter D.	2 st.
Octaaf	4'
Fluit	4'
Quint	3'
Octaaf	2'
Mixtuur B./D.	1, 4 st.
Trompet B./D.	8'

Borstwerk (C.D.E.F.G.A.-c³)

Holpijp	8'
Roerfluit	4'
Prestant D.	4'
Octaaf	2'
Flageolet	1'
Regaal	8'

Pedaal (C-d¹)

Bourdon	16'
Octaaf	8'
Trompet	8'

Tremulant Hoofdwerk-

Borstwerk

Tremulant Borstwerk

Koppal Pedaal-Hoofdwerk.

Analyse van het werk van Verhofstadt

Bij de restauratie is duidelijk geworden wat het werk van Verhofstadt precies inhield en hoe het is uitgevoerd.

Om de toonomvang van C-c³ te kunnen realiseren, maakte hij een nieuwe lade voor het hoofdwerk. Deze moest plaats bieden aan acht pijpen extra, de vier laagste en de vier hoogste. Dit betekende een langere lade, die alleen geplaatst kon worden als de kas aan weerszijden werd uitgebreid. Hij loste dit op door de zijwanden uit de kas te halen en vlakke torens aan te bouwen met ieder drie frontpijpen. De zijwanden werden weer aangebracht in de nieuwe torens. De torens werden ondersteund door rijk gebeeldhouwde consoles. De buitenste torenstijlen werden bijgemaakt met overeenkomstig snijwerk, evenals het blinderingsnijwerk. De kappen van de torens werden bekroond met versierde puntdaken, een weinig elegante maar toch niet storende oplossing.

De lade heeft de voor Verhofstadt kenmerkende indeling, die ook aanwezig is in Culemborg, zij het dat daar twee laden zijn gemaakt. Om wat meer ruimte in de kas te krijgen werd de achterwand ca. 25 cm verplaatst en voorzien van nieuwe grenen deuren. (Bij de restauratie heeft men kans gezien om de lade weer binnen de oude begrenzing te brengen.) Door de

grotere lade moest de registertractuur worden vernieuwd. In tegenstelling tot zijn eigen constructiewijze, gebruikte Verhofstadt hier geen houten delen maar maakte alles van ijzer. In plaats van het vervaardigen van een nieuw wellenbord, zoals in het bestek omschreven, gebruikte hij het wellenbord van 1617, verwijderde de dokken en gebruikte een deel van de wellen opnieuw. De oude windvoorziening werd vervangen door drie nieuwe balgen en de bijbehorende nieuwe windkanalen.

Het oude pijpwerk gebruikte hij zoveel mogelijk. Zorgvuldig stelde hij de registers samen met passende pijpen. Ongeveer de helft van de Quint 3', de pijpen van de vier laagste halve tonen en de vier hoogste van een aantal registers, maakte hij nieuw. De Cornet werd gemaakt in zijn gebruikelijke fluitmensusur, de Sexquialter kreeg een mensuur passend bij de oude prestanten. Het borstwerk werd niet gewijzigd.

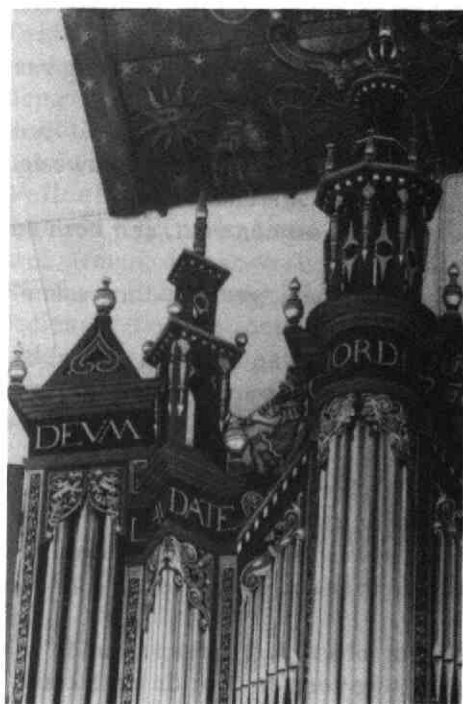
Inventarisatie van het pijpwerk

Dr. J. van Biezen maakte in 1974 een inventarisatie van het pijpwerk en beschreef deze uitvoerig in zijn artikel in "*Visitatio organorum*"³⁵. Om een goed overzicht te krijgen van het bewaarde werk van Kiespenning en dat van Verhofstadt, volgt hier een opsomming van de aantallen pijpen.

Hoofdwerk	Kiespenning	Verhofstadt	Van Vulpen	onbekend
Prestant 8'	60	8	17	1
Roerfluit 8'	43	4		2
Cornet 4 st.		92	4	
Octaaf 4'	43	4		2
Fluit 4'	48		1	
Sexquialter 2 st.		48		
Quint 3'	20	29		
Mixtuur 4 st.	<u>147</u>	<u>14</u>	<u>25</u>	<u>10</u>
	410	199	47	15

35. van Biezen, zie noot 11.

Borstwerk		Kiespenning	Verhofstadt	Van Vulpen	Onbekend
Holpijp	8'	39	4		2
Roerfluit	4'	41	4		
Prestant	4'		24		
Octaaf	2'	22	23		
Sifflet	1'	4	41		
Regaal	8'		<u>45</u>		
		<u>106</u>	144		<u>2</u>

Detail kaplijst met torentjes en klankbord

foto: T.W.F. den Toom

Van het totale pijpenbestand blijkt nog ca. 50% van Kiespenning en 25% van Verhofstadt te zijn. Gezien deze percentages en de staat waarin de pijpen zich bevinden, is dit het belangrijkste orgel dat is overgebleven uit het begin van de 17de eeuw. Bovendien is het waardevolle werk van Verhofstadt uit het begin van de 18de eeuw bewaard. We zien hier een voorbeeld van een orgelmaker, die met grote zorgvuldigheid het werk van een voorganger van een eeuw eerder uitbreidde en aanpaste aan het muzikale gebruik van zijn tijd.

Verklaring van orgelvaktermen

Balgentrappert: Iemand die met zijn voeten een trapinstallatie bedient waarmee de balgen met lucht worden gevuld.

Bas: De linkerhelft van het klavier, het groot en het klein octaaf.

Discant: De rechterhelft van het klavier, het één en tweegestreept octaaf. Bij grotere klavieromvang nog een deel van het driegestreept octaaf.

Dispositie: Opsomming van het aantal, de namen en de samenstelling van de registers van een orgel.

Intoneren: Het afwerken van de pijpen of de tongen en de schalbekers, zodat de gewenste klank wordt verkregen.

Kas: Omhulsel van het binnenwerk; draagt bij tot de klankversmelting van de tonen van de afzonderlijke registers.

Klavier: Toetsenbord voor de handen, in de barok bestaande uit een omvang van vier octaven. Bij "lang klavier" zijn alle halve tonen aanwezig. Bij "kort klavier" ontbreken de halve tonen Cis, Dis, Fis en Gis.

Labiaalpijp: Open of gedekte lippijp, bestaande uit een voet, een kern en een corpus met labia en mondopening.

Magazijnbalg: Horizontaal opgaande reservoirbalg, gevoed door schepbalgen.

Mensuur: De verhoudingen tussen de afmetingen van een pijp, d.w.z. de lengte, de diameter, de labiumbreedte en de opsnede van de mond. Bij een tongwerkpijp de afmetingen van de stavel, de keel, de tong en de schalbekker.

Octaaf: Interval van acht hele tonen; een groep van twaalf tonen op een klavier beginnend bij een "c" en eindigend bij een "h".

Pedaal: Voetklavier waarmee de registers van het hoofdwerk ook bespeelbaar zijn of een lade met afzonderlijke registers, klavieromvang $1\frac{1}{2}$ à 2 octaven.

Prestant: Het oudste orgelregister, betekent letterlijk "vooraan staande". Bestaat uit open labiaalpijpen die de grondslag vormen voor de orgelklank. Tot de prestanten behoren ook de Octaaf, Superoctaaf en Quint.

Register of stem: Een aaneensluitende groep pijpen met dezelfde klankkleur.

Secreet of windlade: Houten lade met evenveel cancellen als er toetsen zijn. Dwars op de cancellen lopen de registerslepen. Onder of boven de lade bevindt zich een windkast met speelventielen, verbonden met de toetsen.

Spaanbalg: Aan één zijde opgaande blaasbalg, bestaande uit twee dikke houten bladen waartussen met leer beklede, naar binnen vouwende, dunne

planken of spanen.

Tongwerk: Register met tongpijpen, bestaande uit een stevel met daarin een van een tong voorziene keel en daarop een schalbeker.

Tractuur: 1. Verbinding tussen klavier en windlade, bestaande uit abstracten, tuimelaars en een wellenbord. 2. Verbinding tussen de slepen van de windlade en de registerknoppen bestaande uit trekkers en tuimelaars.

Tremulant: Speelhulp die door middel van een balgje in of op het windkanaal de orgelwind regelmatig doet golven. Veel gebruikt bij de Vox humana.

Tuimelaar: Een onderdeel van de tractuur waarmee een hoek van 90 graden wordt gemaakt. In de registertractuur is het een hefboom aan de slepen.

Voet: Aanduiding van de toonhoogte. De grootste pijp van de Prestant 8' laat de toon C horen en is ca. 8 voet lang. Een 4' klinkt een octaaf hoger.

Wellenbord: Een uit delen samengesteld bord waarop de achtkantige liggende wellen, draaiend in dokken, zijn gerangschikt. De wellen bezitten twee armen, de ene verbonden met een toets, de andere met een ventiel. Hierdoor is het mogelijk vanaf het klavier ieder ventiel van de lade te bedienen. Voorb.: toets C zit uiterst links, de grootste pijpen staan in het midden.

Windkanaal: Verbinding tussen balgen en windladen, waardoor de orgelwind, met een druk van ca. 75 mm waterkolom, wordt getransporteerd.

Wolvega,
A.H. Vlagsma b.i.

Register op de jaargangen 1983-1988

Het is een traditie binnen ons periodiek* dat een register wordt gemaakt als eerbewijs aan een afgetreden eindredacteur. De redactie meende dat deze traditie ook in 1989, bij het aftreden van mevr. G. de Nie, moest worden voortgezet. De vormgeving is als volgt: voorop staat een chronologisch register (volgnummer, *auteur*, titel, jaargang, nummer, pagina). Daarna volgen indexen die verwijzen naar het volgnummer van het chronologische register: plaatsnamenindex, personenindex en een index op verslagen en recensies.

Chronologisch register:

1983

1	<i>Miltenburg-Uytewaal, A.</i> , Het boerenbakhuis	17	1	1
2	<i>Springer-Stam, T.</i> , Jaarverslag 1982	17	1	6
3	<i>Keyzer, L.M.J. de</i> , Jaarverslag archeologische werkgroep 1982	17	1	15
4	<i>Wit, A.G. de</i> , Financieel jaaroverzicht Historisch Kring 1982	17	1	17
5	<i>Redactie</i> , Register tussen Rijn en Lek jaargangen 1 (1967) t/m 16 (1982)	17	1	18
6	<i>Graaf, L.P.W. de</i> , De kapel van Driebergen	17	2	1
7	<i>Heimink Liesert, P.</i> , De restauratie van de R.K. kerk te Schalkwijk	17	2	20
8	<i>Houwen, A.P. van der</i> , Resten van een inheemse Romeinse bewoning bij kasteel Heemstede, II, verslag van de archeologische werkgroep	17	2	24
9	<i>Nie, G. de</i> , Boekbespreking: C.J.L. Koolhof, de spoorbrug bij Culemborg 1868-1982	17	2	37
10	<i>Keyzer, L.M.J. de</i> , De historie van het katholiek onderwijs te Houten	17	3	1
11	<i>Landzaat, F.H.</i> , De Oegstgeesterdakpan en de Antonia-Hoeve te Schalkwijk	17	3	13

* zie jaargang 13 (1979) nr. 2 en jaargang 17 (1983) nr. 1.

12	<i>Schip, A. van</i> , Een Romeins grafmonument te Werkhoven II	17	3	19
13	<i>Nie, G. de</i> , Boekbespreking: C.C.S. Wilmer, Buitens binnen Utrecht	17	3	26
14	<i>Graafhuis, A.</i> , ... een tweedekker ...; naar aanleiding van een interview met prof. dr. C. Dekker	17	4	1
15	<i>Maarschalkerweerd, P.C.B.</i> , Boekbespreking: C. Dekker, Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen	17	4	11
1984				
16	<i>Rijntjes, J.Th.</i> , Het noodherstelplan voor de toren van Houten	18	1	1
17	<i>Mansvelt, B.</i> , Boerderij Waalseweg 53 te Tull en 't Waal, gem. Houten	18	1	6
18	Jaarverslagen van de vereniging over 1983	18	1	26
19	<i>Keyzer, L.M.J. de en A. van Schip</i> , Graven naar de historie van Overdam	18	2	1
20	<i>Klootwijk, D.R.</i> , Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen door Dr. C. Dekker. Enige vragen en opmerkingen	18	2	10
21	<i>Vollbehr, C.</i> , De restauratie van het Witte Kerkje (NH) te Odijk	18	2	26
22	<i>Kool, P.</i> , De Schalkwijkse wetering	18	3	1
23	<i>Butterman, R.J.</i> , De Loerikse molen	18	3	10
24	<i>Landzaat, F.H.</i> , Tegelfragmenten gevonden bij de restauratie van het Witte Kerkje (NH) te Odijk	18	3	18
25	<i>Zeven, A.C.</i> , Het gebruik van afbeeldingen voor de studie van gewashistorie	18	3	25
26	<i>Reinders, H.</i> , Het einde van de Loerikse molen	18	4	1
27	<i>Duyvendak M. en Y. Ramakers</i> , Lokale geschiedschrijving - een oud ambacht in een nieuw jasje gestoken. Het voorbeeld van Odijk en Werkhoven in de negentiende eeuw	18	4	7
28	<i>Schip, A. van</i> , Vuurstenen artefacten uit het Kromme Rijngebied	18	4	21
1985				
29	<i>Redactie</i> , Johan de Kruijf tentoonstelling	19	1	1

30	<i>Landzaat, F.H. en H. Reinders, Café de Zwaan te Schalkwijk</i>	19	1	2
31	<i>Rossner, H.M.J., Jaarverslag 1984</i>	19	1	14
32	<i>Wit, P.S.A. de, Financieel jaaroverzicht historische kring 1984.</i>	19	1	18
33	<i>Keyzer, L.M.J. de, Jaarverslag archeologische werkgroep</i>	19	1	19
34	<i>Houwen, A.P. van der, Vondsten langs de rondweg te Houten</i>	19	1	20
35	<i>Butterman, R.J., Het inventariseren van gemeentearchieven</i>	19	1	24
36	<i>Keyzer, L.M.J. de, Alfred Tepe, bouwmeester van de R.K. kerk te Houten</i>	19	2	1
37	<i>Wttewaall, O.J., Boerderij Kortland</i>	19	2	4
38	<i>Reinders, H., Veldnamen in Bunnik</i>	19	2	17
39	<i>Bijleveld-Scholts, M., Het jaartal van de Kroonbrug te Tull en 't Waal</i>	19	2	38
40	<i>Ramakers, Y., Kromme Rijnse vrouwen</i>	19	3	1
41	<i>Bemmel, A.A.B. van, Studie naar Van Bemmels in het Kromme Rijngebied</i>	19	3	33
42	<i>Redactie, In memoriam Betty van der Ven</i>	19	3	34
43	<i>Redactie, Afscheid van de heer A. Graafhuis als adjunct-gemeentearchivaris van de stad Utrecht</i>	19	3	36
44	<i>Reinders, H., Bij de honderdste geboortedag van Johan de Kruijf</i>	19	4	1
45	<i>Klootwijk, D.R., Nogmaals veldnamen in Bunnik</i>	19	4	20
46	<i>Reinders, H., Dupliek veldnamen</i>	19	4	32
1986				
47	<i>Hamming-Nap, G., Het dagelijks leven in Houten in de 19e eeuw</i>	20	1	1
48	<i>Landzaat, F.H., Een aardewerkbord met een rebus</i>	20	1	19
49	<i>Jaarverslagen 1985</i>	20	1	21
50	<i>Houwen, A.P. van der, Opgraving aan de Loeriksweg te Houten</i>	20	1	27
51	<i>Reinders, H., Recensie G. Vermeer, De oude of St. Stevenskerk te Werkhoven.</i>	20	1	34

52	<i>Reinders, H.</i> , Recensie A. Graafhuis, De Utrechtse Heren Zeventien	20	1	33
53	<i>Reinders, H.</i> , Recensie L.M.J. de Keyzer, 100 jaar R.K. kerk te Houten 1885-1985	20	1	35
54	<i>Kemp, M.S.F.</i> , Vinkenburg en het Burgje I. De vroegste geschiedenis van twee hofsteden in Odijk	20	2	1
55	<i>Wiele, I. van der en H. Reinders</i> , De korenmolen te Werkhoven	20	2	21
56	<i>Landzaat, F.H.</i> , 850 ^e jaar vondsten in Schalkwijk	20	2	28
57	<i>Kemp, M.S.F.</i> , Vinkenburg en het Burgje II. De vroegste geschiedenis van twee hofsteden in Odijk	20	3	1
58	<i>Klootwijk, D.R.</i> , Enige opmerkingen omtrent de ontginning van het Cattenbroek	20	3	18
59	<i>Nie, G. de</i> , Recensie: H. Reinders, Bunnik	20	3	25
60	<i>Heimink Liesert, P.M.</i> , De samenvoeging van Houten, Schalkwijk, Tull en 't Waal, 25 jaar later	20	4	1
61	<i>Kool, P.</i> , Het kaaspakhuis	20	4	20
62	<i>Bijveld-Scholts, M. en H. Reinders</i> , ... en hetwelk hem ter verpoozing verstrekte	20	4	22
63	<i>Butterman, R.J.</i> , De Nachtwacht van Schalkwijk in 1790	20	4	28
64	<i>Reinders, H.</i> , Een volkstelling uit Schalkwijk van 1786	20	4	33
65	<i>Reinders, H.</i> , Recensie: P.M. Heimink Liesert, 80 jaar fanfarekorps Schalkwijk	20	4	39

1987

66	<i>Springer-Stam, T.</i> , Jaarverslag van de secretaris over 1986	21	1	1
67	<i>Wit, P.S.A. de</i> , Jaarverslag van de penningmeester over 1986	21	1	8
68	<i>Keyzer, L.M.J. de</i> , Jaarverslag van de archeologische werkgroep over 1986	21	1	9
69	<i>Graaff, L.P.W. de</i> , Parochiearchieven van Schalkwijk, Houten en 't Goy	21	1	10
70	<i>Bemmel, A.A.B. van</i> , Tussenstand onderzoek Van Bemmel	21	1	12

71	<i>Donkersloot-de Vrij, Y.M.</i> , Een buitenplaats met grote geometrische tuin te Odijk op 18e eeuwse kaarten. Een droom die geen werkelijkheid werd?	21	1	21
72	<i>Klootwijk, D.R.</i> , Iets over de "Cockardshoeve" en omgeving	21	1	24
73	<i>Reinders, H.</i> , De brand van Heemstede op 10 januari 1987	21	2	1
74	<i>Wit, P.S.A. de</i> , Het huis Heemstede te Houten	21	2	3
75	<i>Keyzer, L.M.J. de en R.J. Butterman</i> , De Lieve Vrouwe Broederschap van Houten 1479-1987	21	2	13
76	<i>Westerink, K.</i> , Ter Ere Gods En Onze Lieve Vrouwe van Eiteren. Een leprozengilde	21	3	1
77	<i>Reinders, H.</i> , Promotie mevr. G. de Nic	21	3	30
78	<i>Reinders, H.</i> , Recensie G. Vermeer, De St. Heribert of het Witte Kerkje te Odijk	21	3	31
79	<i>Houwen, A.P. van der en O.J. Wittewaall</i> , Boerderij de Grote Geer te Houten	21	4	1
80	<i>Blijdenstein, R.</i> , De inventarisatie van monumenten in de provincie Utrecht	21	4	16
81	<i>Reinders, H.</i> , De volkstelling van 1808 te Houten	21	4	22
82	<i>Kemp, M.S.F.</i> , De Cruyff alias Van Bommel	21	4	31
1988				
83	<i>Springer-Stam, T.</i> , Jaarverslag van de secretaris 1987	22	1	1
84	<i>Wit, P.S.A. de</i> , Jaarverslag van de penningmeester over 1987	22	1	6
85	<i>Keyzer, L.M.J. de</i> , Jaarverslag van de archeologische werkgroep	22	1	7
86	<i>Wit, P.S.A. de</i> , Woontorens in Zuidoost Utrecht	22	1	8
87	<i>Reinders, H.</i> , Recensie: W.J. Renger sr, Enkele herinneringen	22	1	32
88	<i>Bierens de Haan, S.</i> , Griendcultuur in Langbroek van 1900-1950	22	2	1
89	<i>Bommel, A.A.B. van</i> , Waarom de Dwarsdijk geen nachtwacht had	22	2	17
90	<i>Landzaat, F.H. en H. Reinders</i> , Schalkwijk 850 ⁻²	22	2	20
91	<i>Reinders, H.</i> , Recensie D. Kuik, Klein arkadië	22	2	27

92	<i>Reinders, H.</i> , Recensie J. van Vliet: Kettters rond de Dom	22	2	28
93	<i>Roest, J. van der</i> , Opgravingen in het uitbreidingsplan Tiellandt	22	3	1
94	<i>Butterman, R.J.</i> , De plaats van het muntatelier in Wijk bij Duurstede	22	3	16
95	<i>Redactie</i> , Historische publikatie Houten op komst	22	3	25
96	<i>Reinders, H.</i> , Recensie A. van der Gaag, Odijk en Werkhoven in oude ansichten	22	3	26
97	<i>Reinders, H.</i> , Recensie A. van der Gaag, Bunnik in grootmoeders tijd	22	3	27
98	<i>Butterman, R.J.</i> , De jaarmarkt van Wijk bij Duurstede	22	4	1
99	<i>Vliet, C. van</i> , Kasteel Duurstede in oude luister hersteld	22	4	11
100	<i>Verwers, W.H.J. en W.A. van Es</i> , Dorestad en Wijk bij Duurstede	22	4	16
101	<i>Reinders, H.</i> , De Reformatie te Wijk bij Duurstede	22	4	24
102	<i>Reinders, H.</i> , Recensie C.L. Temminck Groll, De Romaanse kerken van Utrecht	22	4	36

Plaatsnamenindex

(met verwijzing naar de nummers van bovenstaande chronologische lijst)

Algemeen 1, 5, 14, 15, 20, 25, 28, 35, 40, 41, 42, 43, 48, 70, 77, 80, 82, 86, 91	Odijk 21, 24, 27, 54, 57, 71, 78, 96
Bunnik 29, 38, 44, 45, 46, 59, 97	Langbroek 88
Cothen 89	Schalkwijk 7, 11, 22, 30, 56, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 69, 90
Culemborg 9	Tull en 't Waal 17, 39, 60
Driebergen 6	Utrecht 13, 43, 51, 92, 102
Dwarsdijk 89	Werkhoven 12, 27, 51, 52, 55, 87, 96
't Goy 37, 69	Wijk bij Duurstede 94, 98, 99, 100, 101
Houten 8, 10, 16, 19, 23, 26, 34, 36, 37, 47, 50, 53, 60, 69, 73, 74, 75, 79, 81, 93, 95	IJsselstein 76
	Zeist (Cattenbroek) 58, 72

Personenindex:

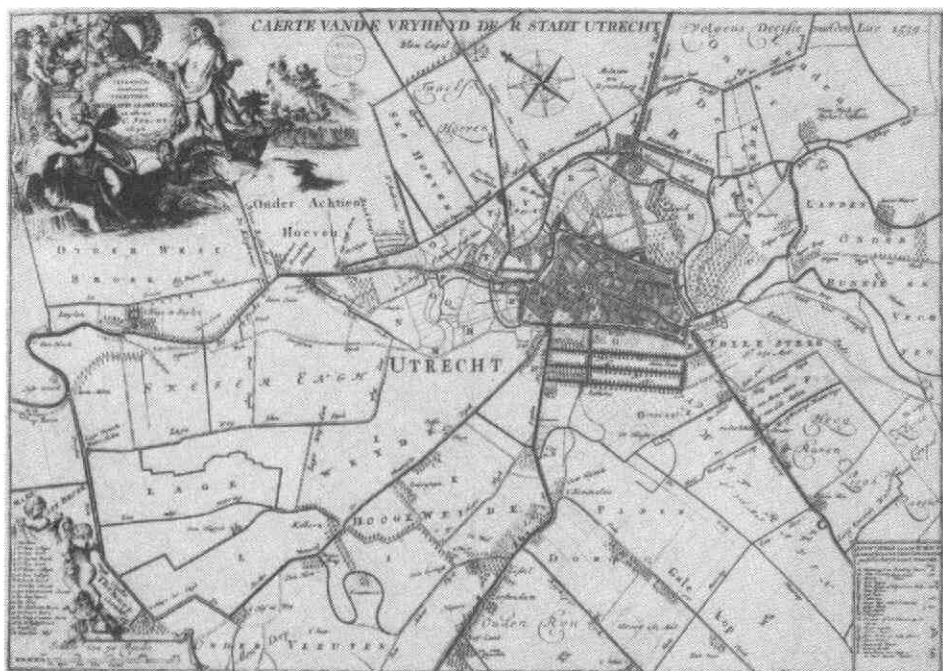
- Bemmel, A.A.B.van 41, 70, 89
Bierens-de Haan, S. 88
Blijdenstein, R. 80
Butterman, R.J. 23, 35, 63, 75, 94, 98
Bijleveld-Scholts, M. 39, 62, 80
Dekker, C. 14, 15, 20
Duyvendak, M. 27
Donkersloot-de Vrij, Y.M. 71
Es, W.A. van 100
Gaag, A. van der 96, 97
Graaf, L.P.W. de 6, 69
Graafhuis, A. 14, 43, 51
Hamming-Nap, G. 47
Heimink Liesert, P.M. 7, 60, 65
Houwen, A.P. van der 8, 34, 50, 79
Kemp, M.S.F. 54, 57, 82
Kuik, D. 91
Keyzer, L.M.J. de 3, 10, 19, 33, 36, 53, 68, 75, 85
Klootwijk, D.R. 20, 45, 58, 72
Kool, P. 22, 61
Koolhof, C.J.L. 9
Kruijf, J. de 29, 44
Landzaat, F.H. 11, 24, 30, 48, 56, 90
Maarschalkerweerd, P.C.B. 15
Mansvelt, B. 17
Miltenburg-Uytewaal, A. 1
Nie, G. de 9, 13, 59, 77
Ramakers, Y. 27, 40
Redactie 5, 29, 42, 43, 95
Reinders, H. 26, 30, 38, 44, 46, 51, 52, 53, 55, 59, 62, 64, 65, 73, 77, 78, 81, 87, 90, 91, 92, 96, 97, 101, 102
Renger sr, W.J. 87
van der Roest, J. 93
Rossner, H.M.J. 31
Rijntjes, J.Th. 16
Schip, A. van 12, 19, 28
Springer-Stam, T. 2, 66, 83
Temminck Groll, C.L. 102
Tepe, A. 36
Ven, B. van der 42
Vermeer, G. 52, 78
Verwers, W.H.J. 100
Vliet, C. van 99
Vliet, J. van 92
Vollbehr, C. 21
Westerink, K. 76
Wiele, I. van der 55
Wilmer, C.C.S. 13
Wit, A.G. de 4
Wit, P.S.A. de 32, 67, 74, 84, 86
Wttewaall, O.J. 37, 79
Zeven, A.C. 25

verslagen:

- algemeen 1983:18, 1985:49
secretaris 1982:2, 1984:31, 1986:66, 1987:83
penningmeester 1982:4, 1984:32, 1986:67, 1987: 84
archeologische werkgroep 1982:3, 1984:33, 1986:68, 1987:85

recensies: 9, 13, 15, 20, 51, 52, 53, 59, 65, 78, 91, 96, 97, 102

Aankondiging tentoonstelling:
"Utrecht in kaart gebracht"
Kartografie van de stad, 1541-1990

Kaart van de stadsvrijheid van Utrecht. C. Specht, 1696.

(Universiteitsbibliotheek Leiden, collectie Bodel Nijenhuis 40- 45.)

Van 2 februari tot 18 maart 1990 wordt in het Centraal Museum, Agnic-tenstraat 1 te Utrecht de tentoonstelling *Utrecht in kaart gebracht, kartografie van de stad, 1541-1990* gehouden. Deze expositie, waarbij ook kaarten van het noordelijk gedeelte van de Kromme Rijnstreek te zien zullen zijn, wordt georganiseerd door de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht in samenwerking met het Centraal Museum. De bijbehorende geïllustreerde catalogus is samengesteld door Marijke Donkersloot-de Vrij en is in het museum verkrijgbaar.